

Alias Hem Day (1902 - 1969)

De Franstalige Belg Marcel Dieu (1902 - 1969) staat, onder zijn pseudoniem Hem Day, centraal in het Belgische anarchisme van tussen de twee wereldoorlogen. Nader onderzoek (1) leert dat Hem Day het Belgische anarchisme van het interbellum wás : niet alleen speelde hij een belangrijke rol bij enkele sleutelgebeurtenissen, maar ook zorgde hij met zijn archiveringswerk en latere kroniekschrijving voor de overlevering van gebeurtenissen die zonder hem zeker in de vergetelheid zouden zijn geraakt. Want hetzelfde onderzoek leert ook dat er in België nauwelijks sprake was van een anarchistische beweging tussen de twee wereldoorlogen. Het anarchisme beperkte zich in die periode bij ons tot een handvol individuen, enkele goedbedoelde maar weinig effectieve acties en een overvloed aan publikaties en filosofische discussies. Ook geografisch en taalkundig was er een beperking : het Belgische anarchisme van het interbellum was een Franstalige aangelegenheid die zich grotendeels afspeelde in delen van Wallonië en, vooral, in Brussel.

Poging tot frontvorming links van de BWP

Na de Eerste Wereldoorlog ontstond in linkse milieus in Vlaanderen en Wallonië de idee dat arbeiders van alle gezindten zich moesten verenigen om het kapitalisme te bestrijden. Op die manier zou elke oorlog voortaan onmogelijk worden gemaakt. "Le devoir actuel pour chaque homme militant," zo schreef het revolutionaire blad *La Révolte* in mei 1918, "c'est de combattre le capitalisme par une fraternisation intime de TOUS (sic) les travailleurs aspirant au bien-être et à la liberté pour chacun et pour tous." (2)

In Antwerpen, Gent, Leuven, Brussel en het Luikse industriebekken ontstonden vlak na de oorlog zogenaamde "communistiche" groepen, met onder hun aanhangers revolutionaire ex-activisten, antimilitaristen, syndicalisten, clartéïsten en anarchisten. Zij streefden naar een eenheidsfront links van de Belgische Werklieden Partij, die verweten werd een knieval te hebben gemaakt voor het kapitalisme. Door hun wereldvreemde intellectualistische ingesteldheid, of, zoals Mieke Sertyn het zegt, omdat zij iedere economische of sociale fundering van een politiek standpunt veroordeelden, was hun streven bij voorbaat tot mislukken gedoemd (3).

In Vlaanderen ontstond in september 1919 de Kommunistische Bond, die anarcho-communistisch van inspiratie was. Ook in Wallonië waren er pogingen om zich te organiseren. Hierbij speelde het te Brussel verschijnende blad *Le Communiste* een belangrijke rol. Pogingen om een *Confédération Communiste de Belgique* te vormen mislukten echter. *Le Communiste* noemde zich vanaf het

Hem Day (1902-1969)

vierde nummer openlijk anarchistisch en waarschuwde tegen de autoritaire stroming binnen het communisme. Het blad hield na acht nummers op met verschijnen. In 1921 werd te Anderlecht de *Parti Communiste Unifié* opgericht. De anarchisten kregen er daarmee weer een "autoritaire vijand" bij. Hiermee kwam ook een definitief einde aan de naoorlogse idee van een revolutionaire eenheid links van de BWP.

Luikse poging tot anarchistische massabeweging

Na de mislukking van een links eenheidsfront waren de anarchisten in Vlaanderen en Wallonië weer op zichzelf aangewezen. In 1921 viel de laatste Vlaamse anarchistische groep van betekenis uiteen. De Gentse anarchist Adamas, reeds actief in de beweging vóór de oorlog, ging van arren moede meewerken aan Franstalige anarchistische bladen, omdat er in Vlaanderen geen forum meer was voor hem. De Franstalige anarchisten waren vooral actief in Brussel en in het Luikse industriebekken. In beide centra lagen de sociale wortels van de beweging verschillend. In Luik was er een eerder proletarische basis die voortbouwde op de traditie van voor de Eerste Wereldoorlog. In Brussel was het anarchisme intellectualistisch van uitzicht en bestond voornamelijk uit nieuw bloed.

De groep van Flémalle, met als militant onder meer de

mijnwerker Camille Mattart, die al voor de oorlog actief was in het Luikse anarchisme, groepeerde zich rond L'Emancipateur, een voortzetting van het gelijknamige blad dat tussen 1910 en 1914 te Luik verscheen. De Brusselse Groupe Libertaire verenigde zich rond het blad Le Bulletin Libertaire. Beide groepen poogden tot een Belgische anarchistische federatie te komen. Maar op het stichtingscongres in de Brusselse Brasserie à Rome in november 1921 daagden niet duizend maar wel ... twintig geïnteresseerden op. Op het tweede "nationaal" anarchistisch congres te Jemeppe-sur-Meuse in januari 1923 waren er opnieuw slechts twintig aanwezigen en dan nog alleen uit Wallonië en Brussel.

Na dit congres kreeg ook het Waalse anarchisme het moeilijk. L'Emancipateur kwam tot een deficit van meer dan driehonderd frank en verscheen nog slechts onregelmatig. De redactie werd in april 1925 overgenomen door de Brusselse anarchist Geogranz, hoewel Mattart de administratie bleef doen. Geogranz was lid van de Association Anarchiste de Bruxelles (AAB), die langzaam maar zeker de invloed van de oude Luikse anarchistenkern terugdroeg. In de AAB was ook de 23-jarige Waal Marcel Dieu actief. In december 1925 werd deze, onder het pseudoniem Hem Day, belast met de verzorging van het blad, dat voortaan Le Combat zou heten.

Marcel Dieu, of Hem Day, werd op 30 mei 1902 geboren in Houdeng-Goegnies, een klein dorpje in de provincie Henegouwen. Zijn vader was slager van beroep en liberaal van overtuiging. Zijn moeder was zeer katholiek van opvatting. De kleine Marcel volgde lagere school en ging daarna zijn vader in de slagerij helpen. Die ervaring zette hem ertoe aan om vegetariër te worden. Het verhaal gaat zelfs dat hij aan de klanten van zijn vader brochures tegen het vlees eten uitdeelde. Met zijn vader kon Hem Day steeds minder goed opschieten. Tijdens of vlak na zijn legerdienst, die hij doorbracht als bibliothecaris in het Klein Kasteeltje omdat hij had geweigerd een wapen te dragen, kwam het tot een breuk. Hij bleef in Brussel en vond werk als boekverkoper in een zaak van tweedehandsboeken. Hem Day verzamelde heel zijn leven tijdschriften, brochures en boeken en was zelf ook enorm actief als auteur. Door de vele artikels die hij schreef was het onvermijdelijk dat zijn naam steeds meer bekend werd, vooral dan in de Franstalige wereld van het vrijdenken en het anarchisme.

Discussie over organisatie

De eerste nummers van Le Combat bevatten oproepen voor een strijdbaar anarchisme. In werkelijkheid was er van een anarchistische beweging niet langer sprake. Ernestan (1898 - 1954), bevriend met Hem Day, stelde in april 1926 in Le Combat vast dat, buiten de pers, van

enige anarchistische beweging in België geen sprake meer was. Hij stelde ook onderlinge verdeeldheid vast. Hem Day diende een maand later, als secretaris van de federatie van Belgische (lees : Waalse en Brusselse) anarchisten, zelfs een bijeenkomst te beleggen om de verhitte gemeederen te bedaren.

Le Combat hield in april 1928 op met verschijnen. Het blad liet niet alleen een financieel deficit achter van 93,5 frank, maar ook het deficit van de ultieme poging om in België tot een anarchistische (massa) beweging te komen.

Hem Day en het CIDA

Dat het Franstalige anarchisme na 1928 toch nog enig teken van leven vertoonde, was in belangrijke mate te danken aan Hem Day, wiens grote werklust, sterk karakter en financiële situatie tot heel wat initiatieven leidden. In 1926 richtte hij, naar het voorbeeld van de Franse anarchisten, in België het Comité International de Défense Anarchiste (CIDA) op. Het CIDA was bedoeld als anarchistisch alternatief voor de Internationale Rode Hulp die opgericht was door de communistische Derde Internationale met als doel de politieke slachtoffers van de klassenstrijd moreel en materieel te steunen. Het CIDA concentreerde zich op pure anarchistische steunacties, eerst ten voordele van de anarchisten Sacco en Vanzetti, die op beschuldiging van roofmoord de doodstraf afwachten in een Amerikaanse gevangenis, en later, na de terechtstelling van Sacco en Vanzetti, ten voordele van diverse repressiegevallenen in Italië, Rusland, Spanje en Frankrijk. Het CIDA speelde ook een rol bij de hulp aan Spaanse vluchtelingen na het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog in 1936.

Het CIDA kende aanvankelijk, naar anarchistische begrippen, veel succes. Op een bijeenkomst ten voordele van Sacco en Vanzetti in de Lion d'Or in april 1927 werd meer dan 800 frank opgehaald, wat 100 frank winst opleverde voor de kas van het CIDA, want de meeting had 700 frank gekost. Er waren tussen de 200 en 800 aanwezigen. Hem Day sprak namens het CIDA op een betoging te Brussel die georganiseerd was door het Comité de Défense Sacco et Vanzetti. Andere sprekers waren de socialistische senator Deswarte, de socialistische syndicalist Joseph Bracops, de communistische volksvertegenwoordiger War Van Overstraeten en de voorzitter van de Internationale Rode Hulp, Charles Plisnier.

Het CIDA vergaderde bij het begin van zijn bestaan in een lokaal dat Hem Day huurde in de Taverne des Alliés. Hem Day hield er ook alle dinsdagen tussen 19 en 20 uur permanentie. De vergaderingen werden in het oog gehouden door de Brusselse politie. Frequente bezoekers waren Emile Bracourt en zijn vrouw, Jean de Boe, soms Ernestan en later ook Leo Champion. De boekhandel die Hem

**PENSÉE
= & =
ACTION**

**Ne
donnez pas
de
petits
soldats
à vos
enfants**

Antimilitaristische propaganda van Pensée et Action, de uitgeverij van Hem Day

Day tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog uitbaatte op de Kunstberg werd omgebouwd tot semi-clandestien opvangcentrum voor vluchtelingen uit het buitenland. De eerste verdieping werd gehuurd door Leo Campion enerzijds en de Firma Barasco anderzijds. De 'Firma' was een dekmantel. Ze liet de opgevangen vluchtelingen, die in het begin vooral uit Italië kwamen, later ook uit Spanje en Frankrijk, toe om allerlei kleine prullen (waaronder kruisbeelden) te fabriceren die dan later op straat werden verkocht.

Hem Day hield een steekkaartensysteem in geheimschrift bij over zijn gasten. Hij alleen kende hen allemaal : de vluchtelingen wisten van elkaar slechts de voornaam. Hij voorzag zijn illegale gasten, die soms wel met zo'n 15 of 20 tegelijk aanwezig waren, van de nodige papieren en dikwijls ook van het nodige geld, waarvan hij voldoende had na een erfenis van een rijke tante. De Brusselse politie liet begaan. "In Brüssel haben sie uns in grossen und ganze in Ruhe gelassen," getuigde Emilienne Morin, de levensgezellin van de Spaanse anarchist Buenaventuri Durruti (4). Durruti werd samen met zijn kameraad Francisco Ascaso van 1927 tot 1931 door Hem Day opgevangen. Hem Day en Leo Campion sloten vooral vriendschap met Ascaso; Durruti vonden ze wel goedmoedig en intelligent, maar in discussies kwam hij autoritair over, nogal een gevoelig punt bij de intellectuele Brusselse anarchist.

Nooit meer oorlog

Hem Day kwam via zijn afkeer van de oorlog tot het

anarchisme. In *Le Combat* en andere publikaties benadrukte hij herhaaldelijk het belang van het antimilitarisme. De Vlaamse Rutger Simoens weigerde in 1932 dienst en werd uiteindelijk tot 10 maanden veroordeeld. Hij begon onmiddellijk een hongerstaking. Van dan af werden te Antwerpen elke avond solidariteitsbijeenkomsten gehouden. Later gebeurden er ook acties te Brussel. Tijdens een manifestatie ten voordele van Simoens op 11 oktober 1932 raakte Hem Day slaags met politieagent in burger Destrez. Dat leverde hem twee maanden in Sint-Gillis op. Die twee maanden gevangenisstraf zouden hem Day al vlug zeer spijten. In 1936 zwoer Simoens dienstweigering als actiemiddel af, omdat de internationale situatie niet meer toeliet dat België onbeschermd bleef.

Hem Day had, zoals eerder gezegd, in zijn jongere jaren rustig zijn dienstplicht vervuld. Hetzelfde gold voor zijn vriend Leo Campion, van geboorte Fransman, maar Belg genaturaliseerd. Op 28 februari 1933 stuurden beide kameraden hun militair zakboekje terug aan de Minister van landsverdediging, vergezeld van een brief waarin ze meldden "leur intention formelle de se refuser dorénavant à toute participation directe ou indirecte à la défense nationale, et leur profond mépris pour le projet de loi dont il est l'auteur". Het wetsvoorstel waarvan sprake werd ingediend door de liberalen Devèze en Janson, en beoogde de bestraffing van de belediging van de Belgische vlag en het Rijkswapen en van officieren in dienst van het nationale leger. Het wetsvoorstel kaderde in de verhitte toestand rond de golf van vooral Vlaams-nationaal geïnspireerde dienstweigeraars die België in het begin van de

jaren dertig meemaakte (5).

Albert Devèze aarzelde niet de confrontatie aan te gaan. Op 15 maart 1933 bezorgde hij de briefschrijvers een wederoproepingsbevel bij wijze van disciplinaire maatregel, volgens artikel 75 van de militiewet. Hem Day en Campion reageerden met een open brief in *Le Rouge et le Noir* waarin ze meldden het militaire gezag niet te kunnen erkennen omdat ze anarchist waren. Op 19 mei kwamen ze als deserteurs op de lijst van gezochte personen. Toen Hem Day en Campion op de ochtend van 6 juni 1933 in de buurt van het Rogierplein in Brussel aan het wandelen waren, werden ze opgemerkt door twee agenten van de gerechtelijke brigade van Brussel. (Eén van hen, Jules Van Der Seppe, stond ook regelmatig op de uitkijk voor het café waar de vergaderingen van het CIDA werden gehouden.) De agenten arresteerden Hem Day maar lieten Campion gewoon lopen. Deze bood zich dan maar spontaan aan op de gendarmerie, waarna ook hij werd vastgezet.

Hem Day werd op het proces voor de Brusselse Krijgsraad verdedigd door Paul-Henri Spaak, na de Tweede Wereldoorlog ironisch genoeg secretaris-generaal van de NAVO. Leo Campion werd verdedigd door Maurice Beublet, een communist die later in het verzet zou sneuvelen, en Charles Morris, Grootmeester van de Belgische Federatie van de vrijmetselaarsloge *Le Droit Humain*, een afsplitsing van het Belgische Grootoosten, waartoe naast Campion zelf, vanaf 1932 ook Hem Day behoorde. De rechter hoorde getuigenissen van het Vlaamse socialistische kamerlid Joseph Chalmet, van Isabelle Blum, van de 72-jarige oude Parijse vrijdenker Han Ryner, de 48-jarige Franse letterkundige Henri Guilbeaux en de vertegenwoordiger van het VOS, oud-strijder Alfons Jacobs. Als laatste getuige werd professor Maurice Lecat van de Université Catholique de Louvain gehoord. Tijdens een pauze in de zitting werd Guilbeaux overigens door twee agenten van de gerechtelijke brigade opgepakt en op de trein naar Parijs gezet. Alle interventies en de welbespraaktheid van de advocaten konden vice-president Mechelynck niet vermurwen : om 19 uur op 19 juli 1933 sprak hij het vonnis uit, waarbij Hem Day tot twee jaar en Leo Campion tot achttien maanden gevangenisstraf werden veroordeeld.

Rond het proces ontstond korte tijd een schijn van linkse eenheid. Zelfs de Brusselse federatie van de BWP stemde een resolutie waarin de onmiddellijke vrijheid van beide anarchistinnen werd geëist. Het protest, ook uit het buitenland, weerklonk zo hevig dat krijgsauditeur Mathieu zélf in beroep ging tegen de uitspraak, omdat hij de straf te zwaar vond ! "Une occasion rare et inattendue un auditeur qui prend l'initiative de porter un procès devant la cour militaire, parce que les condamnations prononcées (...)

lui paraissent trop sévères !" zo commentarieerde de liberale krant *La Dernière Heure* op 1 augustus. Beide dienstweigeraars waren ondertussen op 25 juli, samen met de Vlaamse dienstweigeraar Lionel de Vlaeminck, een hongerstaking begonnen. Daardoor konden ze niet aanwezig zijn op de behandeling van hun zaak in beroep op 30 augustus 1933. Het was slechts een korte zitting, waarop de straf van beiden werd teruggebracht tot drie maanden elk, omdat "les peines prononcées par le premier jugement dépassent les limites d'une juste répression". Op een kabinetsvergadering van dezelfde dag liet minister Devèze weten dat Hem Day en Leo Campion ontslagen waren uit het leger. Ze werden nog dezelfde dag op vrije voeten gesteld.

Ondanks de weerklank van de actie van Hem Day en Campion vond ze geen navolging in anarchistische milieus. Na 1933 viel de anarchistische antimilitaristische actie in België terug op haar praktijken van daarvoor : het prediken via woord en geschrift, niet via de daad.

Hem Day en de Spaanse Burgeroorlog

Begin 1937 vertrok Hem Day met een zekere Pappo naar Perpignan waar zich een anarchistisch rekruteringscentrum bevond. Men voorzag er hem van valse Spaanse papieren en zette hem in een Amerikaanse wagen bestuurd door een Spanjaard. De wagen was volgeladen met explosieven en werd door het tweetal via Port-Bou naar Barcelona gereden. In Barcelona kreeg Hem Day van de regering een wagen met chauffeur ter beschikking. Hij werd in uniform gestoken, met pistool en al, om indruk te maken op de Spanjaarden. Hem Day weigerde echter het pistool te dragen. Hij droeg wel de holster, want, zo zegden zijn Spaanse kameraden, zonder wapen zal niemand je hier respecteren. Met zijn journalistenkaart kon hij gaan en staan waar hij wilde. Hij verzorgde een Franstalig informatiebulletin en 's avonds een Franstalig informatie-uurtje op Radio Barcelona. Toen de communisten midden 1937 begonnen met het terugdringen van de anarchistische invloed, en daarbij niet aarzelden om vooraanstaande anarchistinnen te liquideren, werd het Hem Day te warm onder de voeten. Hij hield er drie verblijfplaatsen op na. Een anarchistische militaire leider zou hem hebben aangeraden om het land zo vlug mogelijk te verlaten. Deze anarchist werd enkele dagen daarna gedood. Daarop keerde Hem Day in juni of juli terug naar Parijs. Zijn avonturen in Spanje hadden hem definitief overtuigd van het nutteloze van een gewelddadige revolutie. Wie oorlog zegt, zegt fascisme, zo vond Hem Day, en de Spaanse Burgeroorlog had niet aan dit dictum kunnen ontsnappen. In Parijs gaf hij lezingen over de gevaren van fascisme en nazisme. Daarbij beledigde hij een bevriend staatshoofd (Hitler), voor welke overtreding hij op 19 juli 1937 uit

Frankrijk werd gezet. Na de Tweede Wereldoorlog zou hij nog ettelijke jaren om deze reden Frankrijk niet binnen mogen !

Conclusie

Nadat het duidelijk was dat de Spaanse Republiek aan de verliezende hand was, hield Hem Day zich bezig met de opvang van de grote stroom vluchtelingen die op gang kwam. Ook vluchtelingen uit nazi-Duitsland, Italië en Frankrijk kwamen bij Hem Day terecht. Vanaf 1939 werd het steeds moeilijker om veilige landen te vinden voor de vluchtelingen en het hulpnet zakte in elkaar toen ook België bij de oorlog betrokken raakte. Hem Day vernietigde zijn fichesysteem alsook alle andere documenten van het CIDA en hief de organisatie op. Hoewel verschillende kameraden in het verzet terecht kwamen, hield Hem Day zich tijdens de oorlog zo kalm mogelijk, uit schrik door de Duitsers te worden opgepakt. Na de Tweede Wereldoorlog was hij vooral actief als publicist en werkte hij zijn steeds radicaler wordend pacifisme verder uit. Voor wat betreft zijn anarchisme ontkende hij zijn individualistische ingesteldheid niet langer.

Naast publicist en activist (dit laatste vooral tussen de twee wereldoorlogen) was Hem Day ook een markante persoonlijkheid, een beetje en "bon vivant", en dit aspect van zijn persoon heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de goodwill die hem meestal te beurt viel. Het beeld dat uit de gesprekken die ik voerde met mensen die Hem Day hebben gekend naar voren komt, is dat van een goedlachse, grote maar ook dikke man, die graag at en een enorme hoeveelheid voedsel kon verstouwen, die veel kon drinken en het ook deed en ook iemand die met vele vrouwen "wat had". Hem Day beschikte over een aanzienlijk kapitaal, omdat hij als laatste in lijn van de Dieu's van alle mogelijke familieleden erfde. Het geld ging grotendeels naar zijn boekwinkel, de activiteiten van het CIDA en naar zijn talrijke uitgaveprojecten.

De vereenzelviging van Hem Day met het Belgische anarchisme was groot. Veelzeggend hierover is een brief van de AIT aan Hem Day uit 1951 waarin wordt gevraagd of het echt zo is dat de anarchistische beweging in België bestaat uit Hem Day en Ernestan alleen (6). Toen Ernestan in 1954 stierf schoot dan enkel nog Hem Day over. Deze vereenzelviging bevat ook een element van mythevorming. De enige jaren geleden overleden anarchist Guy Badot, die Hem Day na de Tweede Wereldoorlog leerde kennen, vertelde mij dat hij in de jaren vijftig en zestig nergens bij anarchisten kon komen, vooral dan in Frankrijk, zonder te worden gevraagd of hij Hem Day, "de anarchist van België", wel kende. Badot benadrukte in dat gesprek dat Hem Day altijd een man van de show was geweest die zijn pr goed verzorgde. Na de Tweede We-

reldoorlog wenste Hem Day ook, zo zeggen getuigen, als dé anarchist van België te worden beschouwd. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Hem Day's zelfingenomenheid vooral na 1945 de kop opstak. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in diverse brochures van hem waarin hij graag uitgebreid zijn contacten met allerlei linkse personaliteiten uit de doeken doet. En vooral komt het tot uiting in de Bibliographie die Hem Day in 1964 van zichzelf publiceerde en die ook in de collectie van het AMSAB is terug te vinden. Daarin is bijvoorbeeld een hele citatenverzameling met getuigenissen van allerlei mensen over Hem Day opgenomen. Een zekere personen-cultus was hem dus zeker niet vreemd.

Verre van mij om een "oordeel" te vellen over leven en werken van Marcel Dieu, alias Hem Day. De man heeft tenslotte toch enkele min of meer moedige acties op zijn naam staan. Met name zijn rol in de opvang van vluchtelingen tussen 1927 en 1939 mag niet worden onderschat. Helaas zijn veel details over deze periode in zijn leven verloren gegaan door de vernietiging van de CIDA-documenten bij de inval van de Duitsers. Na 1945 speelde hij met verve de rol van "zeer belezen erudiet met een fijn gevoel voor ethische esthetische waarden", zoals Anton Constandse het uitdrukt : "Hij was in het bijzonder geïnteresseerd in de wijsgerige en literaire stromingen van liber-taire aard. Hij betrok in zijn gezichtsveld de hele wereld en soms ook Nederland. (...) Maar het voornaamste arbeidsveld dat hij heeft ontgonnen was toch dat van het Franstalige letterkundige leven, dat ook betrekking had op de vrije gedachte, het anarchisme, het antimilitarisme, de seksuele hervorming (7).

Jozef Schildermans

1. Jozef SCHILDERMANS, Hem Day (1902 - 1969) en het Franstalig Belgisch anarchisme tussen de twee wereldoorlogen. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Leuven, 1983.
2. Geciteerd in L. REYNTJENS, De eerste "kommunistische" groepen in Vlaanderen en Brussel en de stichting van de Kommunistische Partij van België (1917 - 1921). Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Leuven, 1971, p. 11,28.
3. Mieke SERTYN, Avondlandstemming bij de jonge avantgarde in Vlaanderen na 1918. In : BTNG, 1973, pp. 3 - 4.
4. Hans Magnus ENZENSBERGER, Der kurze Sommer der Anarchie. Frankfurt, 1977, p. 77.
5. Van drieëndertig door mij geïdentificeerde dienstweigeraars in de periode 1930 - 1933 deden minstens zes, waarschijnlijk zelfs negen uiteindelijk hun dienst, na het uitzitten van gevangenisstraffen die dikwijls meer dan een jaar bedroegen. Daarenboven hielden nog eens zeven weigeraars een ziekte of handicap aan hun gevangenschap over, met als bijzonder tragisch geval Berten Fermont, die overleed nadat hij tuberculose had opgedaan in Sint-Gillis. Voor meer informatie zie Jozef SCHILDERMANS, op. cit., p. 73 e.v.
6. Deze brief bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief, papieren Marcel Dieu (Hem Day), map MD 41, kaft 1.
7. Brief van Anton Constandse aan de auteur (Den Haag, 21 april 1982).